

ФОЛКЛОРЪТ КАТО „ИНФОРМАЦИОННА БАНКА“ ЗА ИСТОРИЯТА НА ЛИТЕРАТУРАТА

ТОМИСЛАВ ДЯКОВ

На годишната ни фолклорна експедиция¹ в Добруджа през 1986 г. една от работните групи (изследваща региона на село Красен) се натъква на факти от живота на Йордан Йовков, които са нетрадиционни за нашите представи. Информаторите, спомнящи си за него, пресъздават ситуации, неконвенционални за жанра „спомени за учители“: „Чи как да ни гу зная, зная гу. Казваше ми: „Момче, иди ми купи две бурканчета мляко от сладкарницата и една фафла“². Други подобни „спомени“ гласят, че много пиел и пел по улиците на селото³ и т. и. Характерен, типично фолклорен е начинът, по който „споменът“ се съхранява и предава — негови носители са хора от различни поколения, повечето от които не са имали пряк контакт с Йордан Йовков, но са „чули от по-стари хора“. Всъщност това е своеобразна формула, която едновременно дава възможност за дистанциране на информатора от „информацията“, а, от друга страна, внася известна „обективност“, както всяко позоваване на свидетел, съществувал или съществувал реално.

Очевидна е, разбира се, хронологичната несъвместимост между стари и нови понятия, в противоречие с нравствените качества на Й. Йовков са и приписваните му деяния в тези „спомени“. С други думи, тук е налице една ясно изразена тенденция на принизяване личностната стойност и делото на големия наш писател. Ако се абстрахираме обаче от фактическата нелостовърност на спомена, остава неговата емоционална страна, която не би могла да се изследва със задна дата — а не би могла, защото времето, в което Й. Йовков е бил учител, е време на пиетет към тази професия. Следователно това отношение е формирано в наши дни и е израз на един вековен стремеж към уравновесяване на качества и явления, на хора и събития в народната философия. За Й. Йовков непрекъснато се говори в селото, непрекъснато се изследват неговите връзки и взаимоотношения — т. е. той е явяваща постоянна тема, която е пряко свързана с величавото, героичното, възвишеното. По този начин „равновесието“ е нарушено и за да се възстанови, писателят бива представян в комична светлина, получава се своеобразно „снизяване“, разбира се, незлонамерно, макар че регионалното в този случай доминира над националното. Писателят тук вече е герой, неговият образ се фолклоризира, участва в случки и ситуации, в които неправдоподобно и реално се преплитат като в народната проза.

От друга страна, това е „популяризиран“ на автора, съхраняване в народната култура на специфична „оценъчна“ информация не само за твореца, но и за неговите герои, които също понякога биват вторично фолклоризирани (например вицовете за Бай Ганьо). Естествено тук значението на фолклора (като

¹ Фолклорни експедиции, провеждани съвместно с катедра „Българска литература“, ФСФ, СУ „Климент Охридски“ и ОД „КИН“ — Толбухин — под научното ръководство на доц. Йорданка Холевия. Изследват се духовната и материалната култура — традиционна и съвременна. Основният състав на експедициите са студенти от специалността българска филология, аспиранти и специализанти от катедрата, интересувани се от проблемите на българския фолклор, както и от взаимодействието между фолклора и литературата.

² Студентски фолклорен архив на катедра „Българска литература“, ФСФ, СУ „Климент Охридски“; Дружба '86, с. Красен, запис 08. 07. 1986, Петко Стоянов Златев, р. 1914 г.

³ Студентски фолклорен архив. . . , с. Красен, запис 08. 07. 1986, Марин Минчев Георгиев, р. 1907, Алекс Иванов Алексиев, р. 1951; вж. също сп. „София“ кн. 10, 1986 — Й. Х о л е в и ч. Фолклорът на двадесети век, с. 11: „Самоиронизирането е една от най-характерните черти на българската психика, съпътствувана от стремеж към митотворчество. Преди по-малко от 20 години упорито се носеше слухът, че Ботев е жив. . .“

тий художествена култура, система за производство, разпространение и съхранение на художествена информация, създадена и функционираща при определени социални условия⁴ — за историята на българската литература е в най-общ план. Фолклорът може да има и пряко, конкретно значение за литературата като информационна „банка“, съхраняваща литературни факти. Това явление може условно да се нарече „фолклорна реставрация на литературния факт“⁵ — неговата същност е обусловена поначало от съществуването на фолклора и литературата като две различни художествени естетически системи и тяхното взаимодействие. В исторически аспект основанията за съществуването му са в някои трансформационни процеси, които настъпват в българската култура в края на XIX — началото на XX век и вследствие на които фолклорът „трансформира някои от функциите си, изменя качествата и художествените си особености“⁶. Появяват се хибридни форми на съществуване на културата (т. нар. междинна култура — смесени полуанонимни сборници⁷, споменици⁸ и други форми, в които литературен и фолклорен елемент се смесват), а някои от класическите форми — например на художествената литература — битуват по начин, близък до разпространението на фолклора. Ярък пример за съществуването на тази тенденция е достигащото до наши дни по устен път стихотворение, което е вероятно на . . . П. К. Яворов. Информаторът този път е жена — Станислава Иванова Попова, родена в 1921 г. в Бургас, където и живее. Според нейния разказ Яворов го създал в село Стралджа, където е бил телеграфопощески служител, а майка ѝ, Зоя Василева Алексиева, е била учителка. „Стихотворението беше записано в албума ѝ — спомня си Ст. Попова, — доскоро, даже и в мое време, имахме албуми-споменици. Стихотворението беше без заглавие и посещения, имаше дата, но не си я спомням. В края имаше неговия подпис. Знам само, че Яворов се е оплаквал от скуката в това село и простотата. Още от малка аз четях всичко в него, макар че тя (майка ѝ — бел. моя, Т. Д.) го криеше старателно. Така научих много стихотворения, които помня и досега. Майка ми пееше хубаво и любимите ѝ песни (разр. моя, Т. Д.) бяха „Главата тегне изнурена, в гърдите нито капка мощ“ и „От заник слънце озарени“ (същност — това пак са стихотворения на П. Яворов — „Желание“ и „Заточеници“ — бел. моя, Т. Д.). Албумът се изгуби, когато майка ми почина. Моето семейство участвуваше активно в антифашистката борба и мисля, че албумът изчезна по време на обиските, които ставаха тогава в дома ни. Но да си призная, не съм отдавала голямо внимание на това. . . . Защо съм научила стихотворенията: обичам много песните и поезията. . .“

Практически именно нейното отношение към изкуството, нейната любов към красивото стават причина да се съхрани вероятната ранна творба на поета без изменение:

За тебе аз пазя безумната радост
и влажния поглед на сладкия миг,
но крия дълбоко в безбрежната младост
на белия лебед самотния вик.

За тебе аз пазя внезапните смени
и златните краски от звучни зари,
но в мене живеят и черни измени,
и демон пирува, и слънце гори.

За тебе аз пазя молитвена песен
и тихи въздишки на болна душа

⁴ По-подробно вж. Т. И. В. Ж и в к о в, Народ и песен. С., 1977. — Към определенето на фолклора като художествена култура.

⁵ Понятието „фолклорна реставрация на литературен факт“ се създава в противовес на „литературната реставрация на фолклорния факт“ (вж. по-подробно И. Х о л е в и ч, Проблеми на българската възрожденска култура. С., 1986, с. 46). В по-общ смисъл това са две страни на взаимодействието между фолклора и литературата. Тук става въпрос конкретно за съхраняване на литературни творби или фрагменти по фолклорен път. (Разбира се, има и други примери — битване на литературни произведения устно, като народни песни — стихотворения на Д. Чинтулов, П. Р. Славейков, Христо Ботев и т. н. — това също е съхраняване, но често — вариативно.) Впрочем специално за литературна реставрация на фолклорния факт към катедра „Българска литература“ има създадена научноизследователска група под ръководството на доц. Й. Холевич.

⁶ Вж. И. Х о л е в и ч, Проблеми на българската възрожденска култура. С., 1986, с. 47.

⁷ Вж. статията ми „Детска литература и фолклор — взаимодействие и традиция (наблюдения върху литературния процес след Освобождението)“ в сб. „Славистични изследвания“, т. 6, 1988.

⁸ Вж. специализантската дипломна работа на Вл. Стефанов „Софийски ученически фолклор“, защитена в 1987 г. към катедра „Българска литература“.

И скръбната сянка на жълтата есен,
че с нея създавам и с нея руша.⁹

Доколко можем да бъдем сигурни в авторството на П. Яворов? Историческата сходимост на фактите е следната: първо, Яворов е телеграфопощенски служител в село Стралджа през 1898—1899 г. Точно по това време (1898) в селото е назначена като учителка Зоя Алексиева (родена в 1880 г., завършила педагогическото училище в Стара Загора). Вероятно липсата на среда, както и чувството за самота и отчуждението гласат Яворов към контакт с учителката, в чийто споменик лише стихотворението си — явно без съзнанието, че прави нещо изключително, защото още няма самочувствието на професионален поет. От този период е и писмото му до Пейо Гарвалов: „Убива ме службата! И не само по горните причини. Усещам аз как от ден на ден характерът ми, душата ми дребнавее. . .“¹⁰ Още по-песимистичен е тонът и на писмото до сестра му Екатерина, изпратено вече от Стралджа: „Тук съм като в гроб. Завилия виелиця, затрупали всички живо и няма с човек да размениш дума. Така ми е дотегнало. . . Изгубвам човешкия си образ. Загивам. . . Ще умра от мъка и скука. И няма изход, няма изход. Вървиш, затываш все по-дълбоко, а от никъде никой да ти подаде ръка. . .“¹¹ Поетически отгласи на тези настроения има и в стихотворението му, което сигурно в такъв момент на отчаяние, а и на възможност за изповед е било създадено, а по-късно и забравено, защото „стралджанският“ период е период на първите публикации на Яворов в списание „Мисъл“ — стихотворенията: „На един песимист“, „Син на чужбина“, „Луди-млади“, „Овчарска песен“. С други думи, има съществена разлика в поетическите внушения на творбите, с които той „излиза“ официално в печата, и изповедния, интимен тон на стихотворението, предназначено за споменик.

Второ, „след смъртта на поета непубликувани ръкописи са запазени само от ахиялския му период (около 1900)“¹², т. е. от ранния му творчески период. Вероятно, както изтъкнахме, Яворов не ги е смятал за пълноценни в художествено отношение или ги е свързвал с отминал етап в развитието си и не е искал да се връща към тях.

Трето, стихотворението е без заглавие, което е „очевидна творческа наклонност на поета“ — „да не приема заглавието като „условие, без което не може“. „Все пак можем да кажем, че поне петдесет (т. е. около една трета) от лирическите произведения на Яворов са се появили веднъж или повече пъти в печата незаглавени“¹³.

Така постепенно достигахме и до аргументи за Яворовото авторство в самата тъкан на художественото произведение:

Първо, основното чувство е поетически еквивалент на състоянието му в стралджанския период — ясно доловима е една от главните черти на поетиката му — драматизмът, експресията.

Второ, „ти“-обръщението, второ лице, е характерно и за други негови творби от този период: „На един песимист“, „Аз зная, ти го любиш, неволника вековен. . .“; „Овчарска песен“, „Свърнах стадо, либе Радо“. . . В тази своя творба обаче поетът постига още по-интимен изповеден тон, обръщението му не е „обръщение пред всички“, а обръщение, имащо един-единствен адресат. Лирическият акцент в творбата му е подсилен още повече от повтарящото се в началото на всяка строфа „За тебе аз пазя. . .“ Тук то съдържа поетическата образност на недоизказаното любовно чувство.

Трето, начинът на пресъздаване на чувството, неговата своеобразна диалектика са характерни за Яворовите творби изобщо и главно — за любовната му лирика. „Диалектичната мисъл на Яворов намира отражение не само в единични формулировки — лише П. Велчев, — нито пък избликва спорадично в отделни пасаж на едно или друго стихотворение. Тя променя преди всичко характера на самия субект на Яворовата поезия. Лирическото „аз“ се стреми да улови нещата в техните взаимоотношения се характерни

⁹ Записът е направен от мен през януари 1988 г. Увереността, че творбата е съхранена „дословно, без изменение“, се обуславя от възможностите на Ст. Попова да започне и да възпроизвежда точно различни текстове — примери за това са не само стихове на Хр. Ботев, П. Р. Славейков, различни народни песни, но и произведения на Васил Карагьозов. Негови стихове, които тя е съхранила пак чрез споменика, са публикувани независимо от нея в посмъртната му стихосбирка „Кървави минзухари“, 1970.

¹⁰ П. К. Я в о р о в, Събрани съчинения. Т. V. С., 1960, с. 321. Писмото е от 5/17. 12. 1897.

¹¹ Цит. по П. Д а н ч е в, Яворов (Творчески път. Поетика). С., 1978, с. 13—14.

¹² Яворов — раздвоеност и единният. Нови изследвания. С., 1980. — Ст. Е л е в т е р о в, Непознати стихотворения на П. К. Яворов, с. 374.

¹³ Яворов — раздвоеност и единният. . . — Н. Г е о р г и е в, Раздвоеност и единият Яворов с. 110, 111.

стихи, в непрекъснатото им самодвижение и саморазвитие.¹⁴ Това е ритъмът на самото битие, намиращ художествена реализация в противоречивостта на чувството. Поетът построява върху антитезна основа стиха си — в първите две строфи опозицията е не само семантично ниво на емоцията („безумната радост“ — „самотния вик“), но намира израз и в разделянето на синтактичната конструкция (1 и 2 стих, „но“ 3 и 4 стих; 5 и 6 стих, „но“ 7 и 8 стих). В третата строфа се откроява синтезът в диалектиката на чувството, претворен образно като съзидание и разрушаване. Това всъщност е синтез на цялостното му световъзприемане и на цялостното му творчество:

За тебе аз пазя молитвена песен
и тихи въздишки на болна душа
и скръбната сянка на жълтата есен,
че с нея създавам и с нея руша.

Борбата и единството на противоположностите е белег на художествения образ в много стихотворения на поета. Един и същ философски модел откриваме и в това ранно, вероятно Яворово стихотворение, и в по-късните му творби, например стихотворението „Две души“:

За тебе аз пазя внезапните смени
и златните краски от звучни зари,
но в мене живеят и черни измени,
и демон пирува, и слънце гори.
.....
Аз не живея: аз горя. Непримирими
в гърдите ми се борят две души:
душата на ангел и демон. В гърди ми
те пламъци дишат и плам ме суши. . .¹⁵

Четвърто, в стихотворението се откроява характерната за Яворовата лирика бинарна структура — двойката „нощ и ден, представящи сес полисемантичните си внушения: мрак—светлина, загадка—прозрение, неведение—познание, скръб—радост, слепота—зрение, отчаяние—просветление, небитие—битие и т. н.“¹⁶ Тази структура се материализира не само в диалектиката на чувството, но и в цялостното въздействие, свързано с прозрение в любовта, с отчаяние („безумната радост и влажния поглед“ — „тихи въздишки на болна душа“), с усещане за светлина и мрак („златни краски от звучни зари-черни измени“...). Тук именно се корени още едно доказателство, свързано с поетиката на Яворов — т. нар. ключови думи, които са пряко свързани с мирогледните особености на неговата поезия, а по същество са „основни елементи на експресиивната му система“¹⁷. Повечето от тях са многопластови, полифункционални и имат стойността на самостоятелни художествени образи. Тяхъв образ, който заема главно място в лексично-семантичния модел на Яворов, е образът на сянката:

... и скръбната сянка на жълтата есен,
че с нея създавам и с нея руша.

По определението на П. Велчев това са „думи-образи“, които представят „гносеологично-оценъчния аспект във възприятието на лиричното „аз“.

Пето, в стилистично отношение много от думите, съчетанията, асоциациите, поетичните образи в това стихотворение се срещат в други творби на Яворов: „демон“, „безумната радост“, „черни измени“, „тихи въздишки“, „скръбна сянка“ и т. н. Те са своеобразната „вътрешна“ конвенция, която дава устойчивост на една поетическа система, те „организират“ пресътвореното от художника битие.

Разбира се, биха могли да се направят още много паралели в образната система, лексиката и синтаксиса на това предполагаемо Яворово стихотворение с други произведения на поета. Съчетанието от тях издава общата философска платформа, един и същи начин на световъзприемане и художествено творчество. Това е обаче едната страна на проблема. Другата страна е пътят, по който се „реставрира“ литературният

¹⁴ Сб. Яворов — раздвоеният и единният. . . П. Велчев. „Един и същ на битието с урагана. . .“ (Към философския модел на Яворовата лирика), с. 135—136.

¹⁵ П. К. Яворов, Съчинения. Т. I. С., 1939, с. 174.

¹⁶ Сб. Яворов — раздвоеният и единният. . . — П. Велчев. Цит. статия, с. 141.

¹⁷ Сб. Яворов — раздвоеният и единният. . . — П. Велчев. Цит. статия, с. 146.

факт. Някога, в 1898—1899 г. (преди 90 години)¹⁸, текстът е бил фиксиран писмено — в споменик, т. е. във форма на междинната култура, и явно на творбата не се е гледало като на пълноценно в литературно отношение произведение. По-късно битието на творбата наподобява фолклорното — тя съществува устно дълго време, но пак е изразявана стойностно с различни песни и други стихотворения (включително и от възрожденски поети). С други думи, въпреки че авторът ѝ се е знаел, тя е била полуанонимна, не е била „сигнал“ за индивидуално творчество, значението на личността Яворов е било именно значение на анонимния народен творец. Разбира се, фактът че е съхранена, вече съдържа оценъчен момент и е знак за възможността народната духовна култура, устната традиция да „поема“ произведения от личното творчество и да ги пази за литературната история.

Наличието на няколко такива случая¹⁹ вече дава основания да се твърди, че взаимното проникване на устни и писмени текстове е двустранно и че може да съществува фолклорна реконструкция на литературен факт.

ЗА ДВИЖЕНИЕТО НА ЕДНО ЗАГЛАВИЕ В БЪЛГАРСКАТА ВЪЗРОЖДЕНСКА ЛИТЕРАТУРА

РОСЕН ТАХОВ

Все още не са потърсени и разтълкувани детайлите в книжнината на Българското възрождане. Не писателските биографии, не сложните взаимопрониквания между фолклор и литература, традиция и съвременност, свое и чуждо, а онези на пръв поглед „дребни“ факти, които доизграждат физиономията на отделните произведения. Поставяни са епиграфи — от древния Омир до романтичната Адел Омер дьо Ел. Отправяни са посещения — интимни и революционни, съхранили имена на вдъхновителки, единомисленици и поборници за свободата на отечеството. Засвидетелствувани са подписи, удивителни по своята самобитност, като този на Хаджи Найденов Иованович Татарназарджичанина: Х. Н. I. Т. Т. Р. П. З. Р. Ц. Н. Н.

И друго — все от територията на незабележимите подробности. . . Специално внимание заслужава символиката на старите заглавия. Наслояването на устойчиви знакови образци към поредица от четива. В средата на миналия век например се заговоря за Гуслан, славянски „бог на пението“, олицетворяващ народния поетически гений. Появяват се сборките на Спас Зафиров и Цани Желев „Българска гъсла“ (Цариград, 1857), на Йоаким Груев „Гуслица или нови песни“ (Белград, 1858), на Ради Колесов „Гуслица“ (Цариград, 1862). Следват „Пряпорец и гусла“ (Букурещ, 1876) на Иван Вазов и „Гусла с песни“ (Свищов, 1878) на Никола Живков. Ехото рефлектира дори в късната „Гусла“ (Пловдив, 1881) на народния поет.

Още един пример, но с разширена география на изданията, събрани от Ишван Рат-Вег. Той пише: „Някой някога измислил заглавието „Огледало“. И веднага по цяла Европа като гъби след дъжд се размножи многозначещи и многообещаващи „Speculum“, „Spiegel“, „Miroir“, „Mirror“, „Specchio“ и „Tükör“.¹

Известният библиофил се опитва да обясни явлението чрез главния закон на модата — стремежа към новото, но не е докрай убедителен. Ще подхванем темата не от самоцел, а защото „Огледало“ присъствува в литературата ни от XVIII и XIX в., и то — с отношение спрямо съдържателната характеристика на четивата.

¹⁸ Ако съдим по писмата, които поетът изпраща от с.Стралджа до сестра си Екатерина Т. Крачолова, интервалът му на пребиваване там е от 4 септември 1898 г. до 9 август 1899 г. (вж. П. Я в о р о в. Събрани съчинения. Т. V. С., 1960). Следователно стихотворението е писано в този период.

¹⁹ Тук става въпрос не само за вторично фолклоризирани, но по принцип познати стихотворения на Д. Чинтулов, Хр. Ботев и П. Р. Славейков, но и за непознати творби — например на поета В. Карагъзов, безследно изчезнал в 1925 г. — „Еделвайс“ и „Знае тя, че не уста любими. . .“ (без заглавие).

¹ И. Рат-Вег. Комедия книги. М., 1987, с. 22.